

A les naus d'En Colom s'hi cantava en català

Autor: Montse Montesinos

Data de publicació: 14-05-2020

La Montse Montesinos ha trobat rastres de llengua catalana en una cançó de canvi de guàrdia, arribada en un castellà molt deficient, que era cantada a les caravel·les colombines. A les naus d'En Colom s'hi cantava en català.

Llegint un article d'En Jordi Bilbeny titulat Els mariners del primer viatge transoceànic colombí eren tots catalans i parlaven català [1], em va venir a la memòria un volum que vaig llegir fa molts anys, titulat La aventura de los primeros descubrimientos, de Paul Herrmann, traduït de l'alemany al castellà. Recordava vagament haver-hi llegit quelcom relacionat amb el tema de l'encapçalament [2].

Recuperant el llibre i obrint-ne la primera pàgina, vaig veure que previ al text de la introducció signada per l'autor hi havia la sentència següent, a mode de divisa, tan críptica que m'havia cridat fortament l'atenció i que destacava, en solitari, al mig d'una pàgina en blanc:

"Siete es pasada y en ocho muele".

A la pàgina següent, la introducció començava repetint la mateixa frase i continuava d'aquesta manera: "...Cuando el grumete, al final de su guardia nocturna, había dado la vuelta por última vez al reloj de arena; cuando habían pasado siete ampollitas y comenzaba la media hora de fluir de la octava: incesante, incontenible, como símbolo palpable del tiempo que corre, entonces cantaba el mozo aquel estribillo en el silencio del barco. Así ocurría entre dos luces en las tres carabelas de Colón, como desde muy antiguo viniera ocurriendo en todas las naves de Aragón y Castilla.

Un numeret al costat del text ens remetia a un avís al peu de pàgina, on s'informava: "Verso de una antigua canción marinera, cantada en las naves castellanas:

Buena es la que va, mejor es la que viene;
Siete es pasada y en ocho muele;
Más moliere, si Dios quisiera;
Cuenta y pasa, que buen viaje faza”.

Llegint això se'm van posar en alerta totes les antenes. Fent indagacions vaig entendre que es tractava d'una cançó de canvi de guàrdia dalt d'un vaixell, on el grumet avisava del pas del temps com si fos un rellotge parlant. I això passava cada quatre hores, ja que es referia a vuit ampolletes, com recita el segon vers, perquè en cada una, la sorra trigava mitja hora a caure al recipient de sota. Pensant en tot això, se'm van plantejar molts interrogants:

En primer lloc, em cridava l'atenció la paraula «ampolleta». Per què estava escrita així, si el text era tot ell en castellà? «Ampolleta» és una paraula netament catalana. Per què no se li deia «botellita»?

En segon lloc, hi ha l'última paraula de la cançó: «faza». Em sonava de manera molt estranya i, en canvi, tot anava molt millor si la convertia en «faça», paraula catalana també, que jo havia llegit diversos cops en versos d'Ausiàs March, contemporani en els temps en què es deuria fer la cançó, al segle XV. Aquí en tenim un exemple: és a l'inici de la poesia núm. 68 d'aquest autor [3]:

"No em pren així com al petit vailet
qui va cercant senyor qui festa el faça”.

En Manel Capdevila, gran expert en temes de navegació, al seu article l'«Ampolleta catalana» [4], ens parla de les ampolletes nàutiques com d'un invent català que es fabricava a Barcelona i que era emprat pels navegants de les naus catalanes. Es portaven al vaixell per mesurar els nusos. D'altra banda, la paraula “muele” del verb “moler”, «moldre», en català, fa referència, segons En Manel Capdevila, al fet que la sorra cau de la fiola superior de l'ampolleta a la inferior, talment com si es tractés d'un cos sòlid que s'ha mòlt i s'ha tornat cascada de pólvores.

Tornant a la dita estrofa del grumet, i llegint els versos en castellà, em feia l'efecte que tot allò no em sonava a cançó perquè no tenia rima consonant ni mètrica exacta. Allò no podia ser cantat tal com estava; no sonaria bé, seria una cançó arrítmica. Ni al segle XV, ni tampoc al XVI, ni als següents. De fet, no serà fins al segle XX que les composicions poètiques no s'alliberaran de la mètrica i la rima. Al llarg de tots aquests segles, les síl·labes havien de quadrar i els finals de vers havien de ser consonants segons unes normes, coincidint en la mateixa vocal i les consonants. Posarem uns exemples:

Vegem-ho en aquesta estrofa de les Cobles de la divisió del regne de Mallorca [5], escrites per l'Anselm Turmeda a finals del segle XIV:

"Si'm lleví de bon matí
temps era de primavera.
e vai pendre mon camí
per una streta sendera;
trescant per cella carrera
fins que eu fui arribat
en un gran e gentil prat;
ja lo sol declarat era”.

Tenim uns versos heptasíl·labs (seguint la norma catalana de comptar fins a la darrera síl·laba accentuada). D'aquests, n'hi ha quatre que rimen consonantment en –era: el 2n, 4t, 5è i 8è. En canvi, també rimen consonantment, tot i que ara en -í, el 1r i el 3r. A la segona quarteta rimen en –at, el 6è i el 7è. Tot quadra perfectament. He buscat una cobla perquè també és una cançó.

Vet aquí un altre exemple. Aquest d'En Pere Torroella (1430-1490, dates aproximades). És un lai: poesia relacionada amb una composició musical [6].

D'entrada, sembla una estrofa irregular, però aviat es veu que segueix una estructura harmònica, que es repeteix en les altres estrofes, així com en la seva rima i en la mètrica:

"Bé de mos mals, si en res que us diga ment

Prec Déu que absent
de tan turment,
muira vivent.
E, si dic ver,
vos faça esser
do que us deman mostreu seguir la prova
de mon valer, que honestat no reprova".

Els versos llargs tenen deu síl·labes i el primer rima en -ent, junt amb els tres següents. Els curts tenen quatre síl·labes tots (seguint, com hem dit més amunt, la norma de comptar fins a la darrera síl·laba accentuada). Els dos últims curts rimen en -er i els dos últims llargs rimen en -ova.

En aquesta estrofa hi tornem a trobar la paraula «faça» escrita tal com correspon a la manera com s'escrivia en aquella època.

A la poesia culta passa igual. Ara veurem aquesta estrofa d'Ausiàs March (1397-1459), on la rima i la mètrica arriben a l'excel·lència [7]:

"Llir entre cards, l'hora sent acostada,
que civilment és ma vida finida.
Puis que del tot ma esperança és fugida
m[a] arma roman en aquest món dampnada".

Aquí, en aquests versos decasíl·labs, la rima consonant és entre el 1r vers i el 4t i entre el 2n i el 3r.

Queda palesa la musicalitat d'aquests versos, amb la seva cadència marcada pel ritme i els finals rimats de cada vers. Això facilita la memorització quan es tracta de cançons. Així havia estat des dels començaments de les manifestacions humanes (en el principi va ser el ritme, marcat segurament amb el cos i/o colpejant algun estri).

En canvi, el verset en castellà no té aquestes qualitats, si l'analitzem conjuntament amb els altres versos de la quarteta. Observem-ho:

"Bue-naes-la-que-va-me-jor-es-la-qu-vie-ne = 12 síl·labes
"Sie-tees-pa-sa-da-ien-o-cho-mue-le = 10 síl·labes
"Más-mo-lie-re-si-Dios-qui-sie-re = 9 síl·labes
"Cuen-tay-pa-sa-que-buen-via-je-fa-za = 10 síl·labes.

Veiem que els versos tenen diferent nombre de síl·labes i quant a la rima no hi ha cap acabament que lligui adequadament. Tot hi és irregular. Això potser és degut al fet que és un text traduït de l'alemany. El traductor d'aquest volum de l'alemany al castellà, En Francesc Payarols [8], tal vegada hauria intentat donar-li la pàtina de cançó antiga i fer un esbós de rima tot i que no és perfecta.

Però de quin idioma es va traduir la cançó original a l'alemany? O potser es va deixar tal qual perquè era ja escrita en castellà? Tot això el llibre no ens ho diu.

Veient que no arribava a cap conclusió que m'aportés un referent a l'autenticitat de l'idioma original, ja que el verset en castellà no em semblava idoni per ser cantat rítmicament, com eren les cançons de l'època, vaig pensar a traduir-la al català. Tenia l'inconvenient que el llenguatge del segle XV és molt diferent de l'actual, amb més de cinc segles d'evolució lingüística per entremig i amb el problema afegit que l'estrofa que tenia era, pel que sembla, una traducció d'una altra traducció.

Per exemple, la paraula «faza». Aquesta paraula, tenia possibilitats de ser del castellà antic? Vaig buscar en diversos textos de l'època, formes del verb facer i en vaig trobar moltes, però cap «faza». Per exemple, en cartes [9] dels Reis Catòlics a l'Almirall es troben diverses formes: ficiese/fisciese, ficiere, faces, faced, fasceis, faremos... Però quan es refereix a la 3a. persona del subjuntiu, no apareix «faza» sinó «faga», que és l'antecedent de l'actual haga.

En altres textos de la mateixa època on sí que hi surt la forma «faza» el significat és totalment diferent, com molt bé m'ho va fer notar En Jordi Bilbeny mostrant-me'n exemples. En aquests, es tradueix per fins a a..., / hasta ... [10]

"...especialmente la guarda que tenian faza la villa e faza la mar.": "Hasta la villa e hasta la mar".

“y en medio faza la tierra fizo el castillo” : “y en medio, hasta la tierra fizo el castillo”.

Així, doncs, la paraula «faza» no ens consta en el sentit que se li vol donar en la traducció castellana del verset en qüestió i es veu forçada per rimar. Vist això, si les naus on es cantava eren “de Aragón i de Castilla” i la cançó no semblava haver estat traduïda d'un castellà original, vaig pensar que el més lògic era que en fos d'un de català. Per tant vaig tirar pel dret i vaig fer una provatura rumiant una estrofa catalana. Al cap d'uns quants intents van sortir aquests versets:

"Bona es la que va, / millor és la que ve.
La set es passada / e en la vuit mol.
E mes en moldrà / si així Déu ho vol.
Compta bé e passa / (que) bon viatge faça".

Les síl·labes en negreta marquen la mètrica, o sigui, on recau l'accent, els temps forts.

Les que estan subratllades marquen la rima: mol / vol; passa / faça.

A la bibliografia del final del llibre he buscat informació per saber d'on podria haver sortit aquesta estrofa i em trobo amb la Història de las Indias del pare Bartomeu Casas, cronista dels viatges d'En Colom. També hi ha altres estudis sobre el tema d'aquests viatges, però escrits en alemany.

Retornem a En Manel Capdevila, que ens informa que En Coromines [11] ens diu que, en castellà, el terme «ampolleta» apareix per primera vegada al diari d'En Colom i també informa que, en català, ja apareix en En Ramon Llull, cosa que ens ve a demostrar la seva antiguitat i procedència.

Per tant, el que ens diu En Coromines al seu Diccionari és que estem parlant del mateix context i de la mateixa situació: en el silenci de la nit, el grumet compta les ampolletes i en arribar al pas de la setena a la vuitena, canta la cançó ben fort per avisar els mariners, que estan adormits, perquè es despertin, ja que tenen menys de mitja hora per posar-se a punt per fer el relleu de la guàrdia.

En Manel Capdevila també ha trobat el crit que, després de cantar l'estrofa, el grumet adreça als mariners per acabar-los de despertar [12]:

"Ah de proa! Alerta y buena guardia!". La traducció al català sona igual:
"Ah de proa! Alerta i bona guàrdia!"

Es veu que els de proa contestaven amb un altre crit per donar entenent que l'havien sentit. Aquest crit no està documentat i no podem saber de quina manera es manifestava.

El mateix investigador ha trobat altres estrofes, però per l'estil semblen pertànyer a altres moments del dia dins del vaixell (allò que dèiem del rellotge parlant), i per la seva estructura és possible que siguin més modernes. Per això no estan incloses aquí. L'estrofa que ens ocupa, de la qual he fet una aproximació possible al seu original català, és evidentment, un supòsit, però si realment l'estrofa, traduïda en un castellà més modern del que es parlava al segle XV fos una adaptació de l'antiga, bé es pot deduir que aquesta podria ser una traducció del català de l'autèntica cançó que es cantava a les caravel·les d'En Colom que travessaven la Mar Oceàna amb rumb a les Índies. La versió original no la tenim i el que ens ha arribat és un pàl·lid succedani que no sabem fins a quin punt ha estat adulterat.

Però, si realment fos una traducció del català, malgrat les traces que ho volen emmascarar, i tot ho apunta, tindríem la següent situació:

Un grumet que canta una cançó en català de canvi de guàrdia perquè els mariners que estan dormint el sentin i es despertin. Aquests mariners, per donar-li entenent que l'han sentit, contesten amb un crit-consigna (que no ens ha arribat) i, per tant, l'han entès, perquè parlen en la mateixa llengua: en català. O sigui que són de parla catalana, també. I això deuria passar no sols en una nau sinó en cada una de les tres caravel·les.

Arribats aquí, m'adono que aquest petit estudi que vaig presentar, reduït, al Simposi d'Arenys de Munt del novembre del 2013, i que mai no ha estat publicat, vindria a ser, salvant modestament les distàncies, com una continuació del publicat per En Jordi Bilbeny uns mesos abans, amb el títol que he apuntat a l'inici d'aquest escrit i del qual jo no n'he tingut coneixement fins fa poc.

Dit tot això, no seria gens agosarat aventurar seguint l'exemple d'En Jordi Bilbeny en el seu article, l'afirmació següent:

A les caravel·les d'En Colom, en els viatges que va fer de descoberta del Nou Món, s'hi va anar amb tripulació catalana, que parlava català i usava instruments de nàutica catalans. Per tant, els vaixells eren també catalans i s'hi cantava en català.

Montse Montesinos

Maig 2020

Bibliografia:

- [1]- Article del Jordi Bilbeny: "Els mariners del primer viatge transoceànic colombí eren tots catalans i parlaven català". <https://www.inh.cat/articles/Els-mariners-del-primer-viatge-transoceanic-colombi-eren-tots-catalans-i-parlaven-catala>
- [2]- La aventura de los primeros descubrimientos. De la Prehistoria a la Edad Media. Paul Herrmann. Versión española por Francisco Payerols. Ed. Labor. 1952.
- [3]- Ausiàs March. Poesia. Edicions 62. Poesia, núm. 68, pàg. 109.
- [4]- Article de Manel Capdevila a histo.cat: L'ampolleta catalana. [Histo.cat/principal/Ampolleta-catalana](http://histo.cat/principal/Ampolleta-catalana)
- [5]- Cobles de la divisió del Regne de Mallorca. Estrofa inicial. Les mil millors poesies de la llengua catalana, pag. 13. Recopilades per Lluís Gassó i Carbonell. Editorial Glossa. Barcelona, 1979.
- [6]- idem, Les mil millors poesies...pag, 41.
- [7]- idem, Les mil millors poesies...Ausiàs Marc: Última estrofa de la poesia: Quins tan segurs consells vas encercant. Pag 27.
- [8]- idem, La aventura de los primeros descubrimientos... pag. 1
- [9]- Les cartes dels Reis catòlics. 2n viatge.
- [10]- Mail personal d'En Jordi Bilbeny: 25/4/2013. Tramesa de frases en castellà on hi surt la paraula faza i del sentit que se li dona en el context del text on estan escrites.
- [11]- Coromines: Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana.
- [12]- Mail personal de Manel Capdevila, 23/4/2013. En Manel va trobar altres estrofes de la mateixa cançó, totes en castellà i va intentar fer una traducció al català de totes elles, buscant la correcció de la rima i de la mètrica. En ser un treball seu no s'ha inclòs en aquest article.